

САМОВИЗНАЧЕННЯ ОСОБИСТОСТІ У СИСТЕМІ ВЗАЄМОВІДНОСИН “ЛЮДИНА – СВІТ” У РАМКАХ ФІЛОСОФІЇ ВІТАКУЛЬТУРИ

Олена МОРЩАКОВА

Соругі, Ї; © 2008

Постановка проблеми. Центральним поняттям філософії вітакультури є таке розуміння людини, котре зображує її не тільки як багатовимірну сутність, яка еволюціонує, а й як цілісність, котра відкрита Всесвіту, історії, творчій активності самої людини. Отож базовим для даної парадигми є розкриття творчодіяльнісного аспекту людського існування, опосередкованого актуалізацією внутрішніх потенцій особистості у процесі творення смислових конструктів, здатних забезпечити універсальність такого існування [9].

У рамках філософії вітакультури процес творення смислів набуває виразного вітального забарвлення, актуалізуючись у сучасному культурному форматі. Концептуальні основи філософії вітакультури розробляються в рамках прикладної культурології, фундаментальні знання якої про вітальну культуру перебування людини в олюдненому середовищі передбачають моделювання й регулювання культурних процесів. Зокрема, у лоні нинішньої культурологічної думки виникають концепції, зорієнтовані на підтримання динамічної рівноваги у різноманітних сферах життя людей. Це, наприклад, концепції “екології творчості” та “коеволюції природи і суспільства”, у яких підкреслюється значущість природності актів творчості, виокремлюються вітальні характеристики узгодженого розвитку “двох світів”, здатного забезпечити процеси самозбереження та відтворення сушого внаслідок якісних трансформацій його структур [8]. Таким чином, у контексті вітакультурної парадигми розробляється система концепційних засобів, яка опосередковує і спрямовує діяльність колективного та індивідуального суб’єкта в антропо-

логічному сенсі сприйняття людського життя (див. методологічний альманах “Вітакультурний млин” 2005–2007 роки, модулі 1–7).

Дискурсійне поле даної парадигми репрезентоване проблемою “світу в цілому” як концептуального початку екзистенціальної долі людського буття. Турбота про долю такого буття, зануреного або у “льодяний Космос”, або в довершено технологізоване довкілля, його еволюціонуючу тотальність, є вищим призначенням суб’єкта вітакультурної рефлексії. Крім цього, перевага даного суб’єкта полягає у здатності запобігати загрозам самозбереження антропосфери, які породжуються науково-технологічною активністю самої людини, а також у спроможності виробляти ефективні стратегії захисту земного життя від будь-яких зазіхань із боку інших видів буття.

Епістемологічно вітакультурна парадигма постає як певна “єдина теорія” природи людського буття, яке розуміється як багатовимірна цілісність, котра у процесі її історичної еволюції завжди відкрита Всесвіту, часу, вольовій активності людини. Звідси практика розв’язання наступного стратегічного завдання філософії вітакультури — завдання зберігання цілісності, котра датується міркуваннями про причини кризи самосвідомості людського буття, його негарантованості, тендітності, незахищеності. Особливим аспектом цього стратегічного завдання є проблема унікальності людського буття, змісту його взаємовідносин, з одного боку, із буттям природи, а з іншого — із буттям культури, у тому числі із створенням штучного інтелекту.

Онтологізм вітакультурної парадигми усталюється як альтернатива беззастережному

(часто однобічному) антропоцентризмові чи тих його виявів, що пов'язані з абсолютизацією “аполонійського” начала в людині (духовність, розум, інтелект), чи тих, які апелюють до “діонісійського” витoku (вітальних потягів, інстинктів тощо). Означене смислове поле стало актуальним після виникнення “філософії життя” з її фундаментальними питаннями про “урівноваження” виявів людського. Відтак філософська думка налаштовується на концептуальний варіант, який би враховував “взаємодоповняльність” духу та життя. Так, уже М. Шелер заперечує картезіанський дуалізм тіла та душі, акцентує на “фізіологічних паралелях” психічного (душевного), й доходить висновку, що духовні акти отримують усю свою діяльну енергію “з вітальної сфери потягів”, призводячи до вкрай відчуваної „єдності життя” [25].

Аналіз досліджень і публікацій з даної проблеми. Кожна теорія, що описує природу людського буття, виникає як результат рефлексії над агоністикою наук про людину, пропонуючи різні стратегії систематизації, інтеграції, синтезу знань про людину. Подібне розуміння інтегративного завдання філософських парадигм чітко проглядається у роботах Е. Кассіра, А. Гелена, Х. Рікмана, К. Шрага, Ю. Хабермаса, Х.О. Паппе і багатьох інших.

Найважливіший внесок у розв'язання проблеми цілісності людського буття внесли тейлорівська інтерпретація людської дії, розгляд процесу самодетермінації людини Е. Тагендхета, вчення М. Фуко про технології самості, концепції самореалізації К. Хорні, самоактуалізації К. Гольдштейна та А. Маслоу, новітні медитації Р. Рорті про самореалізацію особистості, концепція раціовіталізму Ортеги-і-Гассета, антропософія віталізму Б. Попова, методологія вітакультурного мислення А. Фурмана. Ці концепції співзвучні стратегіям осмислення людського буття як відкритого не тільки Всесвіту, а й творчій активності самої людини. Ініціатори таких стратегій категорично відхиляють будь-які моделі людини, котрі не визнають її свободи, тобто права самостійно вирішувати як саме розвивати себе. “Найбільша небезпека, – вказує М. Шелер, – інтерпретувати ідею людини занадто вузько, установлювати її походження неінтенціонально з однієї єдиної “природи”, з якоїсь єдиної історично минулої форми або ж вважати її інкарпованою у будь-яку з таких одномірних концепцій” [25]. Кожна така інтерпретація лю-

дини не сумісна з тезою про відкритість людського буття Всесвіту, часу, її власній активності. І саме тому вона породжує хибне уявлення про людську природу. Вчення Плеснера про опозиційність людського буття Всесвіту, інтерпретація Геленом людського буття як незавершеного, дискусія Бубера про дистанційованість людського буття від буття космосу, так само як і багато інших позицій з цього питання, – усе це різні інтерпретації тези про фатумну відкритість людського буття.

Переконаність щодо вітального забезпечення духовного найповніше втілилася у статусові поняття “сублімація”, тобто переспрямування енергетичного потенціалу, внаслідок якого сили одних форм буття “служать іншим його формам”. Феномен людського постає у М. Шелера, завдячуючи сублімативній здатності, як такий, що закумулював у собі величезні можливості – та не меншу ущербність. Остання пов'язана зі здатністю суб'єкта життєдіяльності сублімувати аж до заперечення основи сублімування, себто самого життя. Будь-яка недооцінка вітальності людської світовзаємності, внаслідок котрої сублімація вітального переростає у понадсублімацію та десублімацію, обертається вульгарним антиінтелектуалізмом, знедуховленням тощо.

М. Шелер акцентує, що людина як істота вітальна виявляється своєрідним глухим кутом природи, її кінцем та найвищою концентрацією водночас. Людський дух при цьому розуміється як саме життя, яке здатне, на думку філософа, кепкувати з себе. Відтак дух постає як надвітальний та антивітальний. Водночас чим вища духовність, тим вона життєво, енергетично слабша. Компенсувати цю неміч можна, лишень укорінюючи дух у підґрунтя потягів та інстинктів. “Дух ідеює життя. Проте тільки життя здатне привести у дію й здійснити дух, починаючи з його найпростішого спонукання до акту й аж до витвору, якому ми приписуємо духовний смисловий зміст”, – це положення М. Шелера актуалізує принцип “урівноваження” духовного та життєвого в людині [25]. Принцип солідарності “світового процесу з долею становлення його вищої основи” та солідарності цієї останньої “зі світовим процесом” означає, що земне, ґрунтовне, вітальне не протиставляється духовному, а переростає в нього, пройшовши через горнило сублімації. Дві сфери – вітальні інстинкти, потяги, потреби (сфера реального) та істина,

ідея й цінності (сфера ідеального) не протистоять “філософії життя”. У зв’язку з цим М. Шелер фактично говорить про вельми специфічну буттєву реалію — своєрідну вітальну духовність.

Яскравим продовженням Шелерової націленості на вітальну духовність стала сучасна “антропологія чуттєвості”. Критикуючи “механоморфну” тенденцію в людинознавстві, що нехтує “прихованим ядром” людської сутності (екзистенції), вона намагається реабілітувати “незбагнуту чуттєвість”: адже і проблема місця людини у світі, і проблема сенсу людського буття, людської самості, міжлюдської комунікації тощо — усім подібним проблемам притаманна “нерефлексуюча” очевидність, котру можна й треба передусім відчутти.

У “феноменології сприймання” Мерло-Понті смисловим осередком стає “феноменологія тіла” (згодом — феноменологія “дикого Буття”). Кваліфікуючи її як “філософію двозначності”, Мерло-Понті намагався вирішити завдання взаємодоповняльності духу й життя. Відштовхуючись від гуссерлівської ідеї “життєвого світу”, Мерло-Понті акцентує на значущості людського тіла як відкритої “гармонійної” цілісності, “первісна сприймальність” котрої є тією основою, з якої виростають усі людські смисли й значення [7]. “Феноменальне тіло” поєднує тут дві іпостасі — буттєвість та первинну духовність. Утворюючи корелятивну єдність зі світом, феноменальне тіло одухотворює світ, здійснює постійний діалог з ним. Первісне сприймання не є рефлексивним, але смисловим. Не протиставляючи себе світові, людина як “всезагальний *sensorium*” переживає свою нероз’єднаність зі світом, а останній постає перед людиною як передусім “інтерсенсорний”.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Під час дослідження цієї актуальної проблеми висвітлюється значущість теоретичної розробки та обґрунтування (з урахуванням накопиченого досвіду) вітакультурної парадигми, концепції цілісної, багаторівневої та багатоступеневої системи взаємовідносин “Людина — Світ”, формування у цій системі координат ціннісних смислів особистості.

Ключові слова: *особистість, взаємовідносини, вітакультура, сублімація, екзігер, цінності, самореалізація, самовизначення, самопізнання, рефлексія, буття, дух, творення, регуляція.*

Виклад основного матеріалу з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Природа людини в цілому постає у свідомості як загальне поняття про об’єкт, що задає принципову лінію, схему розуміння і пояснення того чи іншого феномена. Таке загальне поняття про природу людини розробляється в межах філософії і методології конкретної науки. Протягом усієї історії розвитку людства так чи інакше ставилися і розв’язувалися найважливіші світоглядні проблеми, котрі розвивалися у напрямку їх базового співвідношення “Людина — Світ”. Всі інші відносини — до людей, природи, краси, добра і зла — не можна зрозуміти без дослідження і поглиблення відносин “Людина — Світ”. У розрізненні Людини і Світу виникає культура, що заповнює простір між ними, наповнює їх ціннісним змістом і значенням. Це фундаментальна відмінність, яка визначає як природу людини, так і її життєдіяльність. Людина тільки й існує у цьому розрізненні як міра відносин “Людина — Світ” і наявної культури.

Культура — це своєрідна природа людини, її “другий Всесвіт”, тому що людина може розупредметнювати навколишній світ та упредметнювати себе лише в культурі. Звідси і справжнє розуміння людини в усіх її психологічних і соціальних особливостях можливе тільки в контексті певної культури, де природа самої людини вказує шлях до її суті.

При аналізі різних аспектів слова “культура”, його змісту і феноменів, котрі стоять за ним, можна дійти висновку, що зміст культури розкриває і характеризує ключове поняття “значущість”. Саме багатогранність, диференційованість, інтегрованість значущості є тією мірою, за допомогою якої можна визначити особливості розвитку і напруженої спрямованості культури (матеріальні й духовні цінності і т. ін.). Значущість — той першообраз культури, котрий так наполегливо шукав О. Шпенглер [20]. Вона відображає взаємозалежність суті і життєдіяльності людини, взаємодію її і світу. Світ керує життєактивністю людини через культуру. Визначальна функція культури полягає у формуванні чогось значимого для конкретної людини і для інших людей. Звідси ядром людини може стати лише значущість, що підкреслює виняткове значення для неї навколишнього світу, людей, предметів і власної життєдіяльності, тобто та, що виявляє свою справжню суть.

Однак не все, що оточує людину, однаковою мірою важливе для неї. Відбувається розшарування значимих відносин за різними основами: значуще зараз, буде в найближчому чи далекому майбутньому або ще більш значущим, або невагомим. Процес диференціації значимих відносин упорядковується згідно з вимогами принципів, які дають змогу здійснити вибір основ для структурування. На перше місце виходить ступінь значущості для людини того чи іншого предмета або явища, життєвої події або усталених відносин. Диференціація значимого – це насамперед ефективна регуляція реальних відносин людини з навколишнім світом.

Багатоаспектності цих відношень відповідають і різні функції значимого – селективна, когнітивна, смислоутворювальна, регулятивна, спонукальна. У керуванні поведінкою значущість виконує функцію критерію, що спрямовує, відображає, спонукає, тобто організує активність людини. Але примітна особливість людини полягає у тому, що вона завжди намагається усвідомити, зрозуміти й прорефлексувати власну життєдіяльність, а відтак прагне робити те, що має для неї якийсь смисл (сенса). Останній завжди вказує на особливе ставлення людини до предметів або людей. За смислом як за цією особливою реальністю культури ховається індивідуальний досвід усередині колективного досвіду. Смислові утворення межового узагальнення перетворюються на цінності. У цінностях конденсуються досвід і результати пізнання минулих поколінь, що втілюють спрямованість культури в майбутнє. Цінності характеризуються як найважливіші структурні елементи культури, які надають їй єдності та цілісності. У науковій літературі можна зустріти різні класифікації цінностей, наприклад: матеріальні й духовні; дійсні й уявні; первинні, вторинні й третинні; апіорні й апостеріорні; сьогоденні, минулі й майбутні; фінальні (цілі) й інструментальні (засоби); утилітарні, естетичні, релігійні, правові тощо [2]. Цим класифікаціям властива одна, але дуже істотна вада, а саме те, що принцип класифікації довільний. Тому важко, або й загалом неможливо, всі ці підходи об'єднати в єдину систему. При розробці класифікації, обстоюваній у даній статті, виходитимемо з розуміння цінностей як найбільш загальних регуляторів життєдіяльності людини, а стосовно критеріїв спиратимемося на міру узагальненості й перспективності.

Цінності пронизують життя людини в цілому, в усіх її проявах. Що ж стосується часу, то вони не швидкоплинні, а зорієнтовані на майбутнє і навіть більше того, на віддалене майбутнє. Спираючись на розуміння людини як носія культури і на ціннісний підхід до її психологічної структури, можна запропонувати таку класифікацію цінностей. Спочатку йдуть цінності граничного узагальнення (стратегічні) – екзистенціальні цінності, до яких відносяться: раціональне – ірраціональне, утворювальна активність – руйнівна активність, емоційно позитивне – емоційно негативне. За екзистенціальними цінностями знаходяться тактичні або термінальні, тобто соціокультурні вартості, які культивуються в міжособистісних відносинах. За допомогою тактичних цінностей людина самовизначається у соціумі (християнські заповіді, матеріальні блага, престиж професії, творчість, любов тощо). Для їх реалізації потрібні операційні (інструментальні) цінності. До останніх відносять риси особистості – чуйність, доброта, чесність, рішучість.

Водночас значущість розрізняють не лише за ступенем узагальненості, а й залежно від погляду. Можна, слідом за Гегелем, говорити про значущість у собі, для інших і для себе. У конкретної людини ці три аспекти співіснують єдино, але один з них може домінувати. Коли переважає значиме у собі, то людина не здатна розрізнити себе і культуру, в якій живе. На Сході, наприклад, для розмежування себе і культури, відсторонення, існує спеціальна практика очищення свідомості (буддизм, дзен-буддизм). Значущість у собі – це царина несвідомого – колективного, соціального, особистого або природного (З. Фройд, К. Юнг, А. Адлер, Е. Фромм та ін.). Зрозуміло, що даний аспект значущого в людині відкритий як для інтриг, так і для геніальних прозрінь. У З. Фрейда, наприклад, виділені дві тенденції, котрі спричиняють, рухають людину – потяг до життя (ерос) і потяг до смерті (танатос). Також дві тенденції виділяє К. Юнг – найближчий сподвижник та опонент З. Фрейда. Він вважає, що людину спонукають дві сили, одна – ерос, інша – жага влади. Еросу потрібна влада, тоді як владі – ерос. К. Юнг узагальнює погляди З. Фрейда (ерос) та А. Адлера (влада). Сам А. Адлер у своїх останніх роботах використовує терміни “прагнення до переваги” і “прагнення до удосконалення” як тотожні [24]. Прагнення до удосконалення пе-

редбачає перевершення самого себе, а прагнення до переваги — це боротьба за самоствердження і самостановлення. Згодом це універсальне прагнення, відкрите Адлером, знайшло конкретизацію у концепціях самореалізації К. Хорні (1950), самоактуалізації К. Гольдштейна (1939) і А. Маслоу (1954), актуалізуючої тенденції К. Роджерса (1959).

Значуще для інших описане і досліджене найбільш докладно в літературі з етики, тому що стосується сфери міжособистісних стосунків, норм моралі й моральних принципів. С. Рубінштейн вважав, що любов до іншої людини є найперша і найгостріша потреба, утвердження буття того, хто любить [13]. Найважчою видається проблема значущого для себе. Тут виникає питання про саморозрізнення і рефлексію не стільки власного буття, скільки особистого розвитку і руху поступу до меж внутрішньої і зовнішньої культури, а за великим рахунком — за межі цих культур. Дуже цікаві думки з цього приводу висловлювали С. Рубінштейн і К. Юнг, як-от: людина — це істота, котра прагне до своєї самості і справжнього "Я". У людині існування передує суті, у неї немає готової суті, вона сама її створює, сама із себе щось робить. Але навіщо, що її спонукає? Людина у значимому для себе перетворює значуще у собі і значуще для інших. Якщо перше — сфера теоретичних концепцій і життєвих узагальнень, то друге — сфера ідеології, поширених настановлень і думок. І далеко не завжди значуще у собі і для інших збігаються або, точніше сказати, знімаються у значимому для себе. Тут сфера драми і трагедії людського життя [11].

Вітакультурний підхід до визначення базової екзистенціальної тенденції людини зумовлений розумінням її природи і суті. Відповідно до попереднього аналізу, основне, життєве напруження людини — це прагнення-потреба в ескалації значущості власної особистості. Воно діє у просторі, заданому фундаментальними й універсальними загальнокультурними значущостями. Це дає змогу узагальнити можливі шляхи самовизначення людини в культурі та обґрунтувати її вибір життєвого шляху. По-перше, завдяки тому, що людина відчуває, переживає у процесі взаємодії зі світом; по-друге, за допомогою позиції, котру вона займає стосовно інших людей, і, по-третє, зважаючи на те, що вона дає життя іншим людям і світу в цілому [15].

Що ж допомагає людині знаходити сенс і цілі свого життя? Для В. Франкла — це совість, визначена як смисловий орган, як інтуїтивна здатність знаходити єдиний смисл, присутній у кожній ситуації [14]. Совість — категорія етики, що змістовно пов'язана з самоконтролем і регуляцією, але вона не розкриває глибинну основу людського буття. Цю основу підтверджує екзігер, відображаючи неявну суть людини з боку значимості. Найдраматичніше те, що смисл не може хтось дати, його потрібно знайти самому.

Отож смисл треба відшукати, але його не можна створити. У пошуках смислу людиною керує її екзігер. Екзігер — це міра, індикатор сенсу життя і цінності буття. Він утілює в собі усе найбільш значиме для людини і постає одиницею виміру, оцінки всіх життєвих подій. Людині ж потрібне ще внутрішнє напруження, яке є енергетичним аспектом значущості. Без енергії людина мертва. Ескалація власної значимості може здійснюватися тільки в загальнокультурному просторі значущості за допомогою спрямованої регуляції життєдіяльності. Така регуляція — об'єднуючий початок і стрижень людської особистості, форма реалізації і формування значущого в людині як саморегульованій і самокерованій системі, котра здатна сама себе удосконалювати. Проблема закономірностей і механізмів регуляції — одна з ключових і глобальних у психологічній науці. В ній, мов у фокусі, зосереджені всі проблеми життєдіяльності людини.

Самовизначення — це визначення людиною свого місця, позиції, положення у проблемних ситуаціях [19]. Воно припускає, що людина володіє інформацією про ситуацію або про існуючі міжособистісні стосунки. І не просто володіє, а якимось способом упорядковує її, структурує і вибудовує до відповідного свого бачення. Це, по-перше, а по-друге, паралельно до зазначеного процесу, відбувається робота з кристалізації і систематизації внутрішнього світу. Людина прислуховується до себе, до свого внутрішнього голосу, порівнює і розрізняє, перебуває у стані творення свого внутрішнього світу, робить його більш системним та ієрархізованим. Таким чином, процес самовизначення — це діалог зовнішнього і внутрішнього світів. Упорядкування зовнішнього світу як життєвої реальності спричинює розвиток внутрішнього як психодуховної дійсності [16].

У процесі розвитку і життєдіяльності людини перебуває під впливом двох сил. Перша — це долучення людини до культури, соціуму, спільності людей, тобто її соціалізація; друга, навпаки, виштовхує людину зі спільності, змушує її бути самостійною, набувати відносної автономії, себто процес її відокремлення від наявної спільності й розгортання індивідуалізації. Без відокремлення немає розвитку особистості та індивідуалізації людини (К. Юнг). Зіткнення діалектично взаємозалежних сил утворює те основне або “базове напруження”, котре має назву екзигеру людського життя і яке спрямоване на ескалацію людиною власної значущості, її суті, котру в філософській і психологічній літературі називають “внутрішньою напруженістю”, “ціннісними переживаннями”. Потрібно підкреслити: по-перше, розрізнення значущості в її конкретних формовиствах (цінності, смисли, мотиви) несе у собі енергетичний заряд, тобто те, що є джерелом сили людини, її жагою життя; по-друге, це напруження спрямоване на досягнення і реалізацію конкретних цінностей і смислів. Як же відбувається внутрішнє самовизначення людини? У чому тут проблема і які особливості утруднюють таке самовизначення?

Цей процес можна пояснити, спираючись на рівні регуляції життєдіяльності, яких здебільшого виділяють три — індивідний, особистісний і власне людський. Кожний із них перебуває під впливом певного поля значущостей, що і визначають у кінцевому підсумку смислоутворювальні начала в усвідомленні цілей і сенсу життя конкретної людини [4]. Остання, регулюючи свою взаємодію з зовнішнім світом, адаптується до навколишнього середовища. На індивідному рівні реалізуються основні життєві функції організму, задовольняються вітальні потреби. Серед екзистенціальних цінностей домінують орієнтації на емоційно позитивні чи негативні переживання. Звичайно, насамперед людина прагне до емоційно позитивного і намагається уникати негативних хвилювань. Тактичні й операційні цінності змістовно визначаються силами інтеграції та відокремлення. На полюсі інтеграції людина прагне до того, щоб надати допомогу іншим, бути корисною і потрібною. Сутнісним виявом інтеграції на даному рівні життєдіяльності людини є альтруїзм (передусім героїзм і жертвовність). Відокремлення як необхідна і важлива сила спонукає людину задовольняти

насамперед власні потреби, піклуватися про те, щоб було вдосталь матеріальних благ, розваг і комфорту. Іншими словами, людина зайнята улаштуванням свого побуту та житла, тобто умов існування. Детермінуюча тенденція на цьому полюсі — одержувати радість і насолоду як від своєї енергійності й діловитості, так і від задоволення вітальних потреб. У нормі насолода не становить мету людських прагнень, а є побічним ефектом досягнення цілей. Дану тенденцію назвемо гедонізмом, але в дещо більш розширеному тлумаченні, ніж загальноприйнято.

Таким чином, поле значущостей або базове напруження на першому рівні регуляції визначається орієнтацією людини на альтруїзм і гедонізм, котрі в буденних діяннях діалектично взаємозалежні. З одного боку, вони взаємно заперечують один одного і тим самим підкреслюють особливості кожного, з іншого — взаємозамінюються, тому що спрямовані на благо, радість і насолоду. Значущість емоційних переживань, почуттів у регуляції життєдіяльності є першорядною і перебуває в основі енергетики людини, її активності. Тільки взаємодія зовнішнього і внутрішнього світів впливає на визрівання і становлення останнього як психодуховної даності людини.

У психології існує спільна думка, що емоції, переживання і почуття — це визначальні чинники внутрішнього світу людини. Більше того, окремі психологи вважають, що “переживання” — засаднича одиниця психологічної організації людини. У цьому аспекті продуктивну думку висловив М. Бахтін з приводу упорядкування внутрішнього світу цінностей і смислів. Він писав, що мірою упорядкування є ритм, який через подолання меж між минулим, сучасним і майбутнім, іманентний справжній життєдіяльності людини, виражений у сутнісній значущості буття. Ритм — це міра виміру, координації і субординації істинно властивих людині цінностей і змістів. Він і є цілісне оволодіння, емоційно-ціннісне упорядкування внутрішньої реальності. Це — сфера потаємного, до котрого можна тільки прислухатися або настроюватися на відчуття. Потрібна тиша і завмирання, у яких може позначатися контур, матриця ритму. Завдяки життєвому досвіду, котрий супроводжують різноманітні почуття, емоції і переживання, через відсторонення (тиша, завмирання) тільки і можна відчутти й уловити ритм, який

відображає внутрішню даність і слугує точкою відліку при самовизначенні на операційному рівні буття. Але життя не відображається у ритмі, людина може лише тільки бути одержимою ритмом, перебувати в ритмі як у наркозі, не усвідомлюючи себе. Сором ритму і форми – корінь юродства, горда самотність і протистояння іншому, самосвідомість, яка перейшла межу і бажає окреслити навколо себе нерозривне коло. Коли ж людина захоплена ритмом, то для неї метою психічного розвитку є самодостатність та самість, архетипічний зміст яких зводиться до принципу ствердження себе у цьому світі [1]. Центральним у психологічній концепції К. Юнга є процес внутрішнього переродження – індивідуації [11]. Індивідуація означає становлення єдиного гомогенного буття, і наскільки “індивідуація” охоплює нашу таємну, остаточну і ні з чим не порівняну неповторність, настільки вона припускає становлення Самості. Тому ми можемо назвати індивідуацію “шляхом до себе” або “само-здійсненням” [19].

Другий рівень регуляції виявляється у системі міжособистісних відносин, у соціумі. На цьому рівні людина виявляє себе як особистість. Знаходячись між полярними силами – інтеграції й відокремлення, вона переживає почуття самотності і безпорадності, окремоті і роз’єднаності з іншими. Переживання відчуженості викликає тривогу, нездатність володіти обставинами, стан екзистенціального страху як джерела зростання особистості і базового напруження. Перед людиною виникає проблема і потреба знаходити нові шляхи подолання відчуженості. Тому на перше місце виходить наступна пара екзистенціальних цінностей – раціональне й ірраціональне. Раціональне спонукає людину зважувати й оцінювати події, шукати оптимальні варіанти, вибирати. Тоді як ірраціональне виявляється в тому, що людина не прагне активно освоювати навколишній світ, діє залежно від обставин і переважно спирається на власну інтуїцію та віру. Тактичною цінністю тут є любов як активна зацікавленість у житті й розвитку того, до кого ми відчуваємо це почуття. Не той багатий, хто має багатство, а той, хто багато віддає.

Потреба об’єднання з іншими – як порятунк від самотності – тісно пов’язана з бажанням пізнати “таємницю людини”. Чим глибше проникаємо у себе або в іншого, тим більше ціль пізнання віддаляється від нас. Однак ми

не можемо позбутися бажання розкрити таємницю людської душі, побачити найпотаємніше ядро, що і є її суттю. Проте існує ще один шлях пізнання себе та інших – це шлях повного панування над собою або іншою людиною, панування, котре зробить її такою, якою ми бажаємо, змусить почувати те, що нам до вподоби; перетворить її на річ, на нашу повну власність (Е. Фромм). Особистість людини – внутрішній регулятор власної соціальної поведінки [15]. У процесі регуляції міжособистісних відносин особистість може займати різні позиції стосовно соціуму й інших людей. На характерні позиції відбивається орієнтація людини у полі значущостей, яка виникає між прагненням любити інших, учити їх правильному життю, витратити на них час. Жага влади, сили і могутності – це можливість керувати людьми й обставинами. Вона часто заворожує людину і штовхає її як на праві, так і неправі справи. Влада – це прагнення до могутності. Людина в любові прагне немовби перерости саму себе у певному ціннісному напрямку в напруженому емоційному захваті. Людина, котра наділена владою, звичайно, може використати її по-різному, але більшість вважає, що вони її використовують для процвітання народу. Саме у цьому – спорідненість між любов’ю і владою, а відмінність полягає у способах досягнення благ. Процес самовизначення здійснюється за допомогою пізнавальної сфери особистості. Яскраві приклади її прояву подані у філософській, релігійно-містичній і почасти художній літературі (Ф. Достоевський).

Спираючись на розум, людина шукає раціональних основ для побудови життєвого шляху, прагне знайти точку відліку для початку розвитку власної особистості. Відмінність у власних переживаннях і в переживаннях іншої людини долається на шляху пізнання, або, точніше, пізнання ігнорує цю відмінність. У цій ситуації людина покликана стати у ціннісне ставлення поза своїм життям і сприйняти себе як іншу серед інших. Це передбачає авторитетну ціннісну позицію, обґрунтовану основу поза життям людини. Аналіз окремих явищ та узагальнення життєвого досвіду як стосовно власного життя, так і щодо життя інших людей нерідко викликає досить песимістичні думки. А якщо така позиція відсутня, то людина звертається до самосвідомості і виникає проблема двійника (тінь, альтер-его, чорна людина). Осмисленню, розумінню людиною власно-

го життя сприяють філософські і релігійно-містичні теорії, системи, які задають певний специфічний кут бачення життя і життєвих проблем і, звичайно, так чи інакше визначають місце людини у світобудові. Філософські теорії - це, як правило, раціонально побудовані системи, що базуються на наукових фактах, явищах і закономірностях, тоді як релігійно-містичні наголошують на вірі, почуттях та інтуїтивному розумінні себе і світу. На даному рівні також існують два способи самовизначення - через розум (раціональний) і через віру прийняття чогось (ролі, вчення, релігії тощо), а далі вже в межах прийнятого відбувається самовизначення.

Третій рівень регуляції виявляється у системі відносин “Людина - Світ”. На цьому рівні домінує остання пара екзистенціальних цінностей - творча або руйнуюча активність. Людина ж знаходиться немов би між двох вогнів: з одного боку, її надихає і зігріває творчість і творення, а з іншого - визначальною є тенденція до руйнування, перероблення, змінювання. Це діалектично пов’язані цінності, кожна з яких містить у собі іншу, але в знятому вигляді. Людина у своєму розвитку може піднятися до рівня носія культури, творця нових світів. Тоді у неї є потреба творити, створювати нове, знаходити невідоме у світі, собі самій і в інших людях. Самотрансценденція - це феномен людини, зміст котрого полягає у вияві найціннішого, що в ній є, у намаганні повно реалізувати свій потенціал, яке діє як одне з фундаментальних бажань людини на полюсі інтеграції її зі світом культури. Водночас сума освоєння людиною зовнішніх показників культури та реалізація нею внутрішніх інтенцій у світ культури ще не є показником творчості в повному обсязі. Творча реальність - це якісно нова культурна реальність, яка не зводиться до суми зовнішніх та внутрішніх реакцій людини на світ, це реальність особливого гатунку, “нова” реальність, у якій людина завжди лишається актуальним, перетворювальним початком культурності (*Ното Сгеаіог* - творець самого себе), тоді, як вся позалюдська реальність є носієм потенційних можливостей звернення в культуру і культурним витвором (артефактом). Завдяки творчості відбувається формування “внутрішнього світу особистісних смислів суб’єкта та організація людського світу в форму культури” [8]. У своїх роботах К. Ясперс проводив

думку, що людина стає такою, якою вона є, завдяки справі, яку вона перетворює на свою [23].

Творення — обов’язковий компонент людської життєдіяльності. Людина — творець, однак вона може творити не тільки зовнішні світи, а й власний, внутрішній, психодуховний світ і навіть саму себе. Людина, котра створила саму себе, досягла значних результатів, завжди викликає повагу і навіть божественне поклоніння. Люди, які досягли просвітлення, якихось видатних духовних результатів, ставали вчителями людства. Їм добровільно віддавалася духовна влада, вони наділялися божественними властивостями, тим самим вони відсторонялися від більшості людей, піднімалися над ними, щоб керувати або вести їх за собою. Загалом утвердження нових цінностей змінює життя людей, задає їм інші орієнтири у житті й відповідні правила співіснування. Вчителі, пророки і гуру мають не лише духовну владу над парафіянами, а й наділяються винятковими властивостями і божественною природою. Бажання бути особливим і божественним — найважливіше бажання цього рівня регуляції життєдіяльності на полюсі відокремлення.

З одного боку (інтеграції), — це творення та утворення нових світів, у котрих людина живе і хоче жити, а з іншого (відсторонення) — це творення себе для інших, для того, щоб знаходити і показувати звичайним людям, що може бути й інша природа людини. Самовизначення людини на даному рівні регуляції життєдіяльності характеризується своєю діяльнісною спрямованістю. Воно здійснюється за допомогою результатів, продуктів праці, підсумків життєдіяння, тобто шляхом завершення чогось ціннісно значущого і цілісного для людства. Як тут виникають проблеми і розігруються трагедії, добре зображено в художній літературі (Л.Толстой та ін.). На одному полюсі людина створює себе, проектує своє життя і творить ідеальні і реальні світи, тим самим самовизначаючись у довкіллі. На іншому полюсі самовизначення здійснюється через руйнуючу активність як стосовно себе (суїцид, наркоманія тощо), так і стосовно зовнішнього світу. Прикладом тут є не тільки Герострат і йому подібні, а й певною мірою кожна людина. Відбувається руйнація сформованих відносин, життя, власного здоров’я, приниження іншого або інших. Війни, конфлікти — це ті феномени, які характеризують проблеми становлення, самовизначення люди-

ни, народу або держави, і відбуваються вони через руйнування чи з допомогою руйнації. Сам суб'єкт, котрий предметно переживає своє спрямоване життя, безпосередньо виражається у вчинку, може висловити зсередини себе самого у самозвіті сповіді (самовизначенні), нарешті, свою пізнавальну спрямованість, свій світогляд — у категоріях пізнавальної сфери як теоретично значуще. Вчинок, діяння, сповідь-самозвіт, сповідь-покаяння — ось ті форми, у котрих безпосередньо може висловити себе ціннісна спрямованість людини у світі.

Отже, простір цінностей, цілей і смислу життєдіяльності людини, тобто значущостей, перебуває під впливом інтеграції та відокремлення, що на кожному з трьох рівнів регуляції життєдіяльності формують особливе базове напруження в людині. Остання оформлюється, визріває і виявляється між полюсами "гедонізм — альтруїзм", "любов — влада", "творення — самообожнювання". Зазначені полюси не лише задають простір цілей і смислу життєдіяльності людей даної культури, а й є головними орієнтирами для самовизначення і самопізнання людини. Між полюсами і рівнями можливі діалектичні взаємопереходи і перетворення. Наприклад, альтруїзм породжує любов і може спонукати людину до творчості й творення, тоді як гедонізм веде людину до влади, крайнім виявом якої є божественність римських імператорів. Взаємозв'язки і взаємопереходи між цими фундаментальними значущостями різноманітні, але в конкретній людині формується й оформлюється власний простір значущостей та особистісного змісту, що може мати такі особливості: а) переважна орієнтація на інтеграцію або відокремлення; б) домінуючий рівень регуляції життєдіяльності або пріоритетність конкретної значимості. Звичайно, процеси індивідуалізації і самовизначення індивідуальні для конкретної людини, й за змістом дуже різноманітні. На це, крім того, накладає свій неповторний візерунок національна культура. Однак, на нашу думку, справжнє самовизначення людини у світі культури можливе лише тоді, коли вона досягає вершинного рівня регуляції своєї життєдіяльності.

ВИСНОВКИ І ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ РОЗВІДОК

1. Вітакультурний підхід до визначення базової екзистенціальної тенденції людини —

самовизначення — зумовлений розумінням її природи і суті, єдністю вітального і духовного початків. Основу життєвого напруження людини становлять прагнення та потреби в ескалації вагомості власної особистості, задані фундаментальними й універсальними загальнокультурними значущостями. Це дає змогу узагальнити можливі шляхи самовизначення людини в культурі та аргументувати її вибір життєвого шляху за допомогою того, що вона відчуває, переживає у процесі взаємодії зі світом, завдяки позиції, котру займає стосовно інших людей і шляхом того, що саме життєдайного вона дає іншим людям і світу в цілому.

2. Самовизначення як відшукування людиною свого місця, позиції, положення у проблемних ситуаціях припускає, що людина володіє інформацією про ситуацію або про існуючі міжособистісні стосунки, а також упорядковує її, структурує і вибудовує згідно зі своїм баченням. Паралельно до зазначеного процесу розгортається робота з кристалізації і систематизації внутрішнього світу. Людина перебуває у стані творення свого внутрішнього світу, робить його більш системним та ієрархізованим. Процес самовизначення — це діалог зовнішнього і внутрішнього світів, у якому впорядкування першого як життєвої реальності веде до розвитку другого як психодуховної даності.

3. У пошуках внутрішніх смислів людиною керує її екзігер. Екзігер — це міра, індикатор сенсу життя і цінності буття. Він охоплює все найбільш значуще для людини і є одиницею виміру, оцінки життєвих подій. Людині ж потрібне ще внутрішнє напруження, яке постає енергетичним аспектом значимості. Ескалація власної значущості може здійснюватися тільки у загальнокультурному просторі значущості за допомогою спрямованої регуляції вітадіяльності.

4. Регуляція є об'єднувальним початком і стрижнем людської особистості, формою реалізації і формування значущого в людині. Відтак людина — це саморегульована і самокерована система, здатна сама себе удосконалювати. Є підстави виділити три рівні регуляції людиною власної життєдіяльності — індивідний, особистістний і власне людський, кожний із яких перебуває під впливом певного поля значущостей, задає ті чи інші смислутворювальні начала в усвідомленні цілі й сенсу життя конкретної особистості. На першому рівні регуляції базове напруження визна-

чається орієнтацією людини на альтруїзм і гедонізм. На другому також існують два способи самовизначення - через розум (раціональний) і через віру прийняття чогось (ролі, вчення, релігії тощо). Третій конкретизується у системі відносин "Людина - Світ", коли переважають творча і руйнуюча активності: з одного боку, людину надихає і зігріває творчість і творення, а з іншого - визначальною є тенденція до руйнування, перероблення, змінювання. Це діалектично пов'язані цінності, кожна з яких обіймає у собі іншу, але у знятому вигляді. Людина у своєму розвитку може піднятися до рівня носія культури і життя, творця нових світів.

5. Простір цінностей, цілей і смислу життєдіяльності людини, тобто світ значущостей, перебуває під впливом інтеграції та відокремлення, котрі на кожному з трьох рівнів регуляції формують особливу базову напруженість у людині. Остання визріває і формується між полюсами "гедонізм - альтруїзм", "любов - влада", "творення - самообожнювання". Ці полюси не тільки задають простір цілей і смислу життєдіяльності людей даної культури, а й постають головними орієнтирами для самовизначення і самопізнання окремої людини. Взаємозв'язки і взаємопереходи між цими фундаментальними значущостями різноманітні, проте в конкретної людини формується й оформлюється власний простір значущостей та особистісного змісту, що має наступні прояви у смисловому полі вітакультури: а) переважна орієнтація на інтеграцію або відокремлення; б) домінуючий рівень регуляції життєдіяльності або пріоритетність конкретної значущості.

1. Бахтин М. Диалектика и культура: Ист.-филос. анализ. - К.: Наук. думка, 1984. - 315 с.

2. Библер В.С. Самостояние человека: "Предметная деятельность" в концепции Маркса и самодетерминация индивида. - Кемерово, 1993. - 187 с.

3. Бубер М. Проблема человека // Философские науки. - М., 1992. - 408 с.

4. Ильенков З.В. Философия культуры. - М., Политиздат, 1991. - Т. 1. - СПб.: 1865. - 430 с.

5. Крїмський С.Б., Парахонський Б.А., Майзерський В.М. Епистемологія культури: Введення в обшественную теорію познання. - К.: Наук. думка, 1993. - 674 с.

6. Крїмський С.Б. Контури духовности: новые контексты идентификации // Вопросы философии. - 1992. - №12. - С. 24-58.

7. Мерло-Понти М. Феноменология восприятия. - М.; СПб.: Ювента, 1999. - 544 с.

8. Морщакова О. Єдність культури та особистості: феномен творчості // Психологія і суспільство. - 2006. - № 3. - С.70-79.

9. Морщакова О. Міфотворчість у системі вітальних смислоутворювальних характеристик культури // Вітакультурний млин. - 2005. - Модуль 2. - С. 28-37.

10. Морщакова О. Вітацентрична парадигма в українській міфотворчій традиції // Вітакультурний млин. - 2005. - Модуль 1. - С.45-47.

11. Ортега-и-Гассет Х. Эстетика. Философия культуры. - М., 1991. - 463 с.

12. Рикер П. Метафорический процесс как познание, воображение и ощущение // Теория метафоры // Под ред. Н.Д. Арутюновой, М.А. Журиной. - М.: Прогресс, 1990. - С. 18-36.

13. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. - СПб.: Питер, 2000. - 523 с.

14. Франкл В. Человек в поисках смысла. - М.: Прогресс, 1990. - 512 с.

15. Фромм Э. Психология и религия // Сумерки богов. - М., 1990. - 208 с.

16. Фурман А.В. Психокультура української ментальності. - Тернопіль: Економічна думка, 2002. - 132 с.

17. Шаров А. Самоопределение человека в культуре // Психосфера. - 1998. - 543 с.

18. Шаров А. Формирование ценностных ориентаций и поведения личности. - Омск, 1993. - 476 с.

19. Шейко В.М. Самовизначення людини в культурі // Вісн. Держ. акад. кер. кадрів культури і мистецтв. - 2000. - № 4. - С. 34-49.

20. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. - Т. 1. - М., 1993. - 335 с.

21. Юнг К. Воспоминания, сновидения, размышления. - К.: АО "Aiglapci", 1994. - 498 с.

22. Ясперс К. Истоки истории и ее цели. - М., 1991. - Выш. 1. - 369 с.

23. Ясперс К. Философская автобиография. - М., 1995. - 438 с.

24. Адієгу Р. Тієїтіїогіаі іпегатііе - А регзонаі іпїіуу іпїіо іее Апїтаі огіїпз огпроеріу апїі паїіопз. - ІЧ.У. 1966. - 417р.

25. ЗсШег М. Рїїїіозорїїсаі Регзресїіуез. - Возіоп: Веасоп Регзз, 1958. - 306 р.

Надійшла до редакції 15.06.2007.